

ТИЛ ИНСОННИНГ ОЛАМ ТЎҒРИСИДА ЭГАЛЛАГАН БИЛИМЛАРИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИНИ ТАЪМИНЛОВЧИ МУҲИМ ВОСИТА

Шодиева Шохидат Инатовна

Жиззах давлат педагогика университети ўқитувчиси

Аннотация. Мақолада лисоний олам манзараси инсоннинг оламини ўзлаштириш, ундаги воқеа-ҳодисалар моҳиятини англаш орқали эгаллаган билимларини тилдаги мавжуд бирликлар асосида қайд қилиш усули экани юзасидан сўз юритилади.

Калит сўзлар: тил системаси, диахрония, синхрония, миллий характер, семантик структура, лексема, тоталитар тузум.

Тил инсоннинг олам тўғрисида эгаллаган билимларининг намоён бўлишини таъминловчи муҳим воситадир. Бу билимлар турлича намоён бўлишидан келиб чиқиб, концептлар ўз семантик кўламининг ҳар хил эканлигига кўра ҳам фарқ қиладилар. Содда қилиб айтганда, лисоний олам манзараси инсоннинг оламини ўзлаштириш, ундаги воқеа-ҳодисалар, қонуниятлар моҳиятини англаш орқали эгаллаган билимларини тилдаги мавжуд бирликлар орқали қайд қилиш усулидир. Ҳолбуки, ирки, дини, яшаш тарзидан қатъий назар, инсонларнинг биологик организм сифатида мавжуд бўлиши ва ижтимоий моҳияти бир хил бўлса-да, оламини идрок қилиши, тафаккур кўлами, фикрлаш усуллари ва бу фикрларнинг қайд қилинишига кўра ҳар хил. Бу ҳолатларни эътиборга олиш нутқ ва унинг кўринишлари, матнлар таҳлилида айниқса, муҳим ҳисобланади. “Бундан ташқари, таҳлил қилинаётган матнда маълум давр тил системасининг акс этиш даражасини кўрсатиш керак. Таҳлилда диахрония (тарихийлик) ва синхрония (замонавийлик)нинг чегарасини белгилаш, ҳар бир тил бирлигига шу нуқтаи назардан баҳо бериш лозим бўлади”¹. Лисоний олам манзараси мазмунида миллий характернинг ўзига хослиги намоён бўлади. Лисоний олам манзараси бу сўзсиз, оламнинг миллий манзарасидир. Лисоний олам манзараси халқнинг психологияси, географик жойлашуви, тарихи, маданияти билан боғлиқ. Халқ ижтимоий-сиёсий ҳаётида бўлган ўзгариш бунга таъсир қилади, луғавий қатламдаги сўзларнинг қўлланиш даражаси, маъно англатиш кўлами торайиши ёки кенгайишига йўл очилади. Масалан, собиқ шўролар даврида қизил лексемаси ранг англатишдан ташқари бутун бошли советлар иттифоқини, ўша давр нуқтаи назаридан Ватан тушунчасини, тузумни англатган. Шу ўринда ўзбек тилида баҳо категорияси бўйича кузатишлар олиб борган З.Пардаевнинг фикрлари эътиборга молик. “Айтиш мумкинки, XX асрнинг 90-йилларигача қизил лексемаси тузумнинг рамзий белгиси сифатида улуғланган бўлса, мустақиллик йилларида эса унинг семантик структурасида салбий маъно ифодаловчи семалар вужудга келди, энди бу лексемага тоталитар тузумни қораловчи рамзий белги сифатида

¹ Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадий текстнинг лингвистик таҳлили. Тошкент: Ўқитувчи, 1990, Б.15.

қараш авж олди”, деб ёзади муаллиф. -Масалан: *Қизил майдон, қизиқ / нега қип-қизил / Деворлар қизилдир / қизил Кремль / Байроқлар қизилдир / шиорлар қизил / Тўрт томон қип – қизил, юзларим қизил... (А.Суюн).*

Бу шеърда *қизил* лексемаси бир қатор предметларнинг ранг-тусини ифодалаб келаётган бўлса-да, ана шу предметларнинг маънолари билан умумий, узвий тарзда бирлашиб, бутун бир тузум (тоталитар тузум) маъносини англатмоқда. Шоир ифодаламоқчи бўлган фикр худди шу шеърнинг бошқа бир ўрнида *қизил* лексемасини ўзи тасвирлаётган тузум кишисига нисбатан қўлланилишида ҳам кўринади: *Милиционер юзи.../ эди қип-қизил / Қизил эди боши, қизил кийими / Этиги қип-қизил... / бошгинам қизир... / Қизил... «пакта»» қизил... дунёнинг ярми! (А.Суюн).*

Бу ўринда қизиқ бир ҳолатга эътиборни қаратайлик. Дастлабки келтирилган мисолда *қизил* лексемасининг маъно англатиш доираси, семантик структураси торая борганлиги, яъни тасвирланаётган предметлар ва объектлар белгисининг умумийликдан хусусийликка томон бораётганлигини, кейинги мисолда бу лексема маъно кўламининг кенгая бориши, яъни хусусийликдан умумийликка ўсиб бориши кузатилади. Бошқача қилиб айтганда, биринчи мисолда ранг тасвири катта-катта предметлардан кичик объект – инсонга келиб тўхтаган бўлса, кейинги мисолда тасвир кичик объект белгиси – инсон рангидан бошланиб, бутун бир сиёсий тузум тасвири билан тугайди. Бу, албатта, истеъдодли шоир Азим Суюннинг ўзига хос индивидуал услуби билан алоқадордир.²

Дарҳақиқат, маълум бир ижтимоий тузум ўзгариши ёки йўқолиши билан унга алоқадор бўлган тушунчаларни ифодаловчи луғавий бирликлар ҳам истеъмождан чиқиб, аста-секинлик билан йўқолиб боради. Қайд этилган ҳолатлар лисоний олам манзарасининг концептуал олам манзараси бўлаги сифатида тил луғавий таркибида содир бўлган ўзгаришларни ўзида мужассам қилиши, шунингдек, халқ ижтимоий тараққиётида юз берган ўзгаришлар, миллий-маънавий қадриятлар ифодаси сифатида муҳим роль ўйнашидан далолат беради.

² Пардаев З. Ўзбек тилида сифатларнинг семантик-услубий хусусиятлари. Монография. - Самарқанд, 2007. Б.59.